

Türkistan'da Türkçülük Harekateditçilik

– Yucel Tanay · 06 Ocak 2014

Türkistan'da Türkçülük,Türk milliyetçiliği hareketi Ceditçilik diye ortaya çıkmıştır.

Türk dünyası 16. yüzyılda Türklük tarihinin en güçlü ve en uzun ömürlü devleti Osmanlı İmparatorluğu ile en parlak devrini yaşarken, diğer yandan kuzeydeki Türkler, Rusların ağına düşüyordu. Altınordu İmparatorluğu'nun (1240-1502) dağılması döneminde bu bölgede Kazan (1437-1552), Kırım (1460-1783), Astrahan (1466-1556), Kasım (1445-1681) ve Sibir (1220-1598) gibi hanlıklar kurulmuştur.

İç mücadelelerini sona erdiren Ruslar, batının tekniğinden, Türk hanlıkları arasındaki kavgalardan ve her hanlığın kendi içindeki entrikalardan faydalanarak 1552 yılında Kazan Hanlığını ele geçirdi. Böylece Rusya tarihinde yeni bir devir açılmış oldu. Kazan Hanlığı uzun bir zaman Rusların, İdil boyunca Hazar Denizi'ne doğru ilerlemelerine ve Aşağı Ural sahasında yayılmasına en büyük engel teşkil etmekteydi. Kazan'ın düşmesiyle Rusların geniş ölçüde Türk illerini istilası imkan dahiline girdi. Kazan'ın işgal edilmesi ile birlikte Rus devlet sınırlarının pek kısa zaman içinde Hazar Denizi kıyılarına, Kafkaslara dayanmasını sağladığı gibi, Ural sahasının da Rusların eline geçmesiyle, Sibir ve Türkistan istikametinde Rus yayılışına geniş imkanlar açılmış oldu (Devlet 1999: 3).

Kazan, Rus hakimiyet alanına girdikten sonra 1556'da Astrahan Hanlığı da Moskova'nın eline geçmiş, sonra da, Ruslar bir taraftan Kafkaslarda Terek Nehri boyuna, diğer yandan Azak kalesine yakın sahaya kadar sokulmuşlardı. 1558-1582 yılları arasında yapılan silahlı mücadelelerin neticesinde ise Sibir Hanlığı'nın bağımsızlığı sonra erdi ve 1598'de tamamen Rusların eline geçti. 1604'te Astrahan ve Kırım arasında yaşayan Nogaylar Rus hakimiyeti altına girdi. 1628'de Yukarı Yenisey boyundaki Kırgızlar Rus hakimiyetini tanıdılar. 1783'te Kırım ilhak edildi. 1859'da Kuzey Kafkasya, 1865'te Taşkent, 1868'de Buhara Hanlığı Rus idaresine girdi. 1873'te Hive Hanlığı ve 1876'da Hokant Hanlığı aynı akıbete uğradılar. 1880-1884'te Türkmenistan'ın Ruslar tarafından zapt edilmesi ile başlıca Uygurların yaşadığı Doğu Türkistan hariç, Türk ülkelerinin hepsi Rusların eline geçmiş oldu (Devlet 1999: 4).

Türkistan'ın tamamına yakınının, Rusların hakimiyetine geçmesinden sonra, Türklere karşı Ruslaştırma politikaları uygulanmaya başlanmaktadır. Özellikle 1800'lü yılların ortalarında başlatılan Panslavizm uygulamaları, Ruslaştırma ve Ortodokslarıştırmaya yönelik zorlamalar Çarlık Rusyası içinde kalan Türklerde, varlığını koruyabilmenin tek yolunun "milli değerlere dönmek" olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır (Andican 1996: 111).

Türkistan'ı Rus istilasına götüren, belki de en başta geleni, kalıplaşmış dini öğretimden başkasına yer vermeyen, eskiye körü körüne bağlı, mutaassıp ve şekilci usuldeki mektep ve medrese sistemlerinin yüzyıllarca hiç değişmeden süregelmesi olmuştur (Yarkın 1966: 78).

Türkistanlı aydınlar, 19. Yüzyılın sonlarına doğru Türkistan'ın neden Rus esaretine düştüğünü sorgulamaya başlamışlardı. Bu özeleştirici sonucunda aydınlar, Türkistan'ın cehalet, taassup ve teknolojik gerilik yüzünden bağımsızlığı kaybettiği sonucuna varmışlar, bundan kurtulmak için de Avrupa teknolojisiyle Türk kültürünün kaynaştırılması gerektiğini ileri sürmüşlerdi.

Türkistan, Rus işgaline uğradıktan sonra ise, medeniyet getirici olduğunu iddia eden Çarlığın sömürge idaresi, Türkistan'ın yerli halkının aydınlatılmasına ve fen bilimlerinin yayılmasına yardımcı olma yerine, tersine çürümüş eski usul mektep ve medreselerin hiçbir yenilik ve reform yapılmadan devamına gayret etmekte idi. Sömürgeci Rus idaresinin bütün bu çabaları halkı bilgisiz, dünyadan habersiz, geri ve karanlık durumda tutmak içindi. Çar Rusyası, modern bilgi vermeden, yalnız Rusça okuma ve yazma öğreten Rus-yerli okullarını açmakla, dünyadan habersiz, yarım yamalak Rusça okuyup yazan, menfaatlerle Rus idaresine bağlı ve Rus'a hayran tercümanlar yetiştirmeyi düşünüyordu. Halk cehalet içerisindeydi ve iktisaden sömürülme sonucu, geniş halk kitleleri fakirleşmekte ve hayat şartları güçleşmekteydi (Yarkın 1966: 79).

Bu sebeplerden dolayı, ilk olarak yenilikler eğitim alanında başlamış, ilmi zihniyetin terk edildiği, köhne ve dar kalıplar içinde sadece dini eğitimin yapıldığı eski mekteplerin yerine tüm ilimlerin öğretileceği bir eğitim sistemi gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Diğer taraftan da, Rus Ortodoks kilisesi misyonerleri ve özel maksatlarla yetiştirilmiş bilim adamları, halkı dilinden, milli kültür ve anelerinden ayırarak, Ruslaştırmak için zemin hazırlamaktaydılar. Özellikle şarkiyatçı bilim adamı olan İlminski ve onun yetiştirdiği Ostroumov gibi misyonerler, Türkleri Ruslaştırmak için, öncelikle Türkleri boy boy ayırıp kültürel yönden ayırmak amacıyla her boya ayrı ayrı Rus alfabelerini uygulamaya ve sonra da mahalli şiveler üzerinde durarak, bunların birbiri ile irtibatı olmayan müstakil yazı dilleri haline getirmeye çalışmışlardır. Bu tipik örnekle Rusya'nın Türkleri birbirinden ayırma, ortak edebi dil yerine, boy şivelerini yazı dili olarak geliştirme ve bunları milli kültür ve anelerinden mahrum etme amacıyla yaptıkları ortadadır (Yarkın 1966: 79).

Böyle bir ortamda, Türkistan'da eğitim kurumlarını yenileştirmek, halkı eğitmek, bilinçlendirmek amacı güden "Çeditçilik" ortaya çıkmıştır. Çeditçilik hareketi, İsmail Gaspıralı'nın 1884 yılında şahsen açtığı ilk cedit okuluyla hız kazanarak hareketlenmiştir. Ardından 1902 yılında Münevver Kari'nin Taşkent'te ilk Usul-i Cedit okulunu açmasıyla Türkistan'da yayılmaya başladı. Birkaç yıl sonra Mahmut Behbudi, Semerkant'ta bu yeni metotlarla eğitim yapan okulu açtı. 1900-1915 yılları arasında Türkistan Genel Valiliği'nde 80'e yakın ve Buhara Emirliğinde 57 yeni Usul-i Cedit okulu açılmıştır. Yeni 1918 sonunda Türkistan'da 328 Usul-i Cedit okulunun açıldığı görülmektedir (Uçar 2008).

Usul-i Cedit okullarının tüm Türkistan'da yayılmasıyla bu okullardan Türkistan'ın her yerinden gelen yüzlerce öğrenci yetişmiş ve bu öğrenciler yeni okulları açıp halkı bilinçlendirme çalışmalarına başlamışlardır. Bu yenileşme hareketi zamanla milli istiklal mücadelesi halini almıştır. Ceditçiler, dernekler kurarak teşkilatlanmışlar ve fikirlerini daha iyi yaymak amacıyla gazete ve dergiler çıkarmışlardır.

Türkistan aydınlarının çoğunun desteklediği Ceditçilik hareketi, ilk önce kültürel bir yenileşme hareketi olarak ortaya çıkmış fakat Rusların, Türklere karşı yaptığı baskı ve asimilasyon politikaları sonrasında siyasi bir nitelik kazanmakta, eğitimde ve kültürde reform hareketleriyle başlayıp, Türkçülük hareketlerine dönüşmüştür. Bunun sonucunda usul-i cedit okullarında Pantürkist ve Panislamist siyasal hareketlerine duyarlı öğrenciler yetişmiştir.

Rusya Türklerinin canlanmasında büyük rol oynayan Türkçü ve reformcu lider İsmail Gaspıralı, Slav milliyetçiliğiyle karşı karşıya kalan Kuzey Türklerinin kendi varlığını koruyabilmeleri için "Türk

Milliyetçiliği” fikrini gündeme getirmişlerdir. Kırım’da İsmail Gaspıralı ile başlatılan “dilde, fikirde, işte birlik” sloganı yalnızca Çarlık Rusyası sınırları içerisinde kalan Müslüman Türklerin değil, bütün dünyadaki Türklerin belli çizgiler dahilinde bir hedefe yönelmelerini ve ciddi bir dayanışma içerisine girmelerini amaçlıyordu (Andıcan 1996: 126).

İsmail Gaspıralı, 1883 yılında Tercüman adlı gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Tercüman, Rusya’da yayınlanan ilk Türk gazetesi olmakla beraber oynadığı rol bakımından en başta gelmektedir. 10 Nisan 1883’ten 1918 yılına kadar 35 yıl yayına devam eden “Tercüman”, Kahire’den Kaşgar’a, Kazan’dan Hindistan’a kadar yayılıyordu. Osmanlı Ülkesinde de takip edilmekteydi. Tercüman, Türk basın hayatında en fazla dağılan ve en çok okunan gazeteydi. Neşir hayatına başlarken 300 abonesi vardı. 1885’te bu sayı 1000’e çıktı, bunun 300’ü Kırım’da, 300’ü İdil Ural’da, 150’si Dağıstan’da, 50’si Sibirya’da, 200’ü Orta Asya ile Türkistan’da idi; daha sonraları Türkiye’ye beş bin nüsha yollandığı söylenmektedir (Devlet 1999: 18).

Orta Asya’da milliyetçilik, Ceditçilik hareketi ile kendini göstermiş, yeni metotla çalışan okullar açılırken bölgedeki Türk basını da meyvelerini vermiştir. 1905 yılında ilk cedit gazetesi Taşkent’te “Urta Aziya’nın Ömürguzarlığı (Orta Asya’nın Görüşü) yayın hayatına başlamıştı. Ceditçiler 1906 yılına gelindiğinde “Terakki ve “Hurşid” adlı gazeteler aracılığıyla amaçlarını halka anlatmaya çalışıyordu.

Ceditçilik düşüncesi Türkistan’da ilk olarak Bozkır Genel Valiliği’nde (bugünkü Kazakistan ve Kuzey Kırgızistan) etkisini gösterdi. İdil-Ural bölgesindeki Ceditçi medreselerde okuyan Kazak öğrencilerin mezun olmaya başlamasıyla birlikte, Kazak düşünce hayatında Ceditçi aydın sınıfı oluşmaya başladı. Bu düşünce ilk olarak Kazakistan’da 19 yüzyılın sonlarına doğru muhafazakar Kazak şairleri ve ozanları tarafından ifade edildi. Ceditçilik düşüncesi ile birlikte gelişen yeni usul eğitimden etkilenen ozanlar, yazmış oldukları şiirlerle usul-i cedit eğitimi övdüler. Bu ozanların başında Ebubekir Kerderi gelmektedir. Kerderi, Tatar Ceditçilerin açtığı usul-i cedit okullarını taktirle karşılayarak bu tür okulların Kazakistan’da açılması için çaba gösterdi.

Kerderi’ye göre Kazak bozkırının ağırlaşan ekonomik şartları, geleneksel eğitim metotlarıyla Rus sömürüsüne ve asimilasyonuna karşı koymak imkansızdı. Bu sebeple bir an önce eğitim alanında reformlar yapılmalıydı. Hatta canlanmaya başlayan Alaş Orda Hareketine Osmanlı’nın koruması altında birleşmelerini önerdi. Bu tür aydınlar 20. yüzyılın başında Türkistan’ın eğitim ve basın hayatında Ceditçi düşüncenin temsilcisi oldular. Bunlar arasında Mağcan Cumabayev, Tahir Comartbayev, İşangali Arabayev, Mustafa Orazyev, Bekmuhammet Serkabayev, Mustakım Maldiyev, Beyimbet Maylin, Muhammetcan Şeralin gibi aydınlar bulunmaktadır.

Ceditçilik hareketi, Türkistan Genel Valiliğinde bir çok aydının desteklediği bir hareket olarak, Münevver Kari’nin önderliğinde çalışmalarına başlamış ve fikirlerini halka yaymak amacıyla bir çok dergi ve gazete çıkarmışlardır. Bu gazetelerin en önemlilerinden olan “Şöhret” ve Sada-i Türkistan Taşkent’te, Behbudi ve arkadaşlarının çıkardığı “Semerkand” ve “Ayna” dergileri Semerkand’da, Sada-i Fergana, İl Bayrağı, Yurt gibi gazeteler Fergana’da yayınlandı. 1905-1907 yıllarında 14 gazete ve dergi ve birçok kitap-broşür neşredildi. Bu yayınlarla Zevki, Fitrat ve Mukimi gibi şairlerde Türk birliğini savunan yenileşme fikirlerini işleyen eserler vermişlerdir.

Ceditçiler, İslamcı olan ve eski eğitim sistemini savunan, milliyetçiliğe karşı olan kadimciler; aynı

zamanda Ruslar ile iş birliği yaparak bağımsızlık fikirlerine de karşı çıkıyorlardı. Ancak Rus Çarlığı'nın yıkılması sonucunda, Bolşeviklerin iktidara gelmesi ve Buhara Emirliği ile Kadimcilerin işbirliği içinde olması Ceditçileri bu süreçte sağ ve sol olarak iki gruba ayırıyor, sol Ceditçiler Buhara Komünist Partisi'nden Özbekistan Komünist Partisi'ne giden bir süreçte parti üyesi olacaklar, ancak hemen hemen hepsi önde gelen harekette önderlik, rehberlik edenler 1937 kanlı tasfiyesinde "Pan-Türkist" ve "Türkçü suçlamasıyla toplu olarak kurşuna dizileceklerdir. Sağ ceditçilerse Afganistan, Türkiye ve Pakistan'a kaçmak zorunda kalacaklar, Enver Paşa'nın başına geçtiği Türkistan İstiklal Mücadelesi'ni destekleyecek, Basmacılarla aynı safta vuruşacaklardır (Ülkü 2002: 27).

Türk Dünyası'nda yenileşme hareketi olarak başlayan Çeditçilik, 19. yüzyılın sonlarına doğru, İsmail Gaspıralı tarafından ortaya atılan düşüncelerin etkisiyle M. Çokay, Behbudi, Mahsudi, Münevver Kari gibi aydınlar tarafından siyasi zemine taşınmıştır. Rusya'nın baskıcı yönetimi, Türklere karşı başlattığı asimilasyon politikaları ve sömürgeci zorbalığına karşı milli kurtuluş savaşı veren, Türk birliğini savunan ve Türkçülük yapan bir ideoloji haline dönüşmüştür.

Türk halklarını bulunduğu yüzyılın şartlarına göre yeniden yapılandırma amacıyla başlayan Ceditçilik, zamanla politik alanı da kapsamış ve milli aydınlanmayı da getirmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda Türkçülük temelinde, Türk toplumunun önde gelen kısmında, milli birlik ve mücadele bilincini uyandırmayı başarmıştır.

Yazımı, verdiği milli mücadele sırasında, yıllarca hapis yatan, sürgüne giden, yine de yılmayan ve Stalin tarafından kurşunlanarak şehit edilen, Türkistan'ın en önemli Ceditçilerinden, Kazak aydını Mağcan Cumabayev'in, Çanakkale Savaşı sırasında Türkiye Türklerine aşkla ve Türk birliğine hasretle kaleme aldığı ve Ceditçilerin fikriyatını tam anlamıyla yansıtmaları bakımından da önemli olan "Alısdagı Bavrıma" (Uzaktaki Kardeşime) adlı şiiri ile bitiriyorum.

Uzakta ağır azap çeken kardeşim!
Kurumuş lale gibi çöken kardeşim!
Etrafını sarmış düşman ortasında
Göl gibi göz yaşını döken kardeşim!
Önünü ağır kaygı örtmüş kardeşim!
Ömrünce yaddan cefa görmüş kardeşim!
Hor bakan, yüreği taş, kötü düşman
Diri diri derini soymuş kardeşim!
Ey pirim! Değil miydi Altın Altay
Anamız bizim? Bizlerse birer tay,
Bağrında, yürümedik mi serazat?
Yüzümüz değil miydi ışık saçan ay?
Alaca altın aşık atışmadık mı?
Tepişip bir döşekte yatışmadık mı?
Anamız olan Altay'ın ak sütünden
Beraber emip, beraber tatışmadık mı?
Akmadı mı bizim için dupduru bulak,

Şarıldayıp şarıl şarıl dağdan inerek?
Hazırdı uçan kuş, kopan yel gibi
Dilesek bir bir atlar, tıpkı Burak!
Altay'ın altın günü nazlanarak
Gelince, sen pars gibi bir er olarak,
Akdeniz, Karadeniz ötelere,
Kardeşim, gittin beni bırakarak!
Ben kaldım yavru balaban, kanat açamam,
Uçam diye davransam, bir türlü uçamam,
Yön bulduran, yol gösteren can kalmadı;
Yavuz düşman koyar mı şimdi beni vurmada?
Kurşunlar genç yüreğime saplandı,
Günahsız taze kanım su gibi aktı;
Kansız kalıp, kuruyup bayıldım,
Karanlık mahbese sıkıca kapattı.
Görmüyorum artık gece gezdiğimiz kıyı, ovayı,
Gündüz güneşi, gece gümüş nurlu ayı;
Nazlı nazlı ipek kundaklara sarmalayıp
Bizi büyüten altın anam Altay'ı
Ey pirim! Ayrıldık mı ulu bütünden?
Dağılmayıp yılmayan yağın oklardan
Türk'ün pars gibi yüreği varken
Gerçekten korkak kul mu olduk sinip düşmandan?
Kudretli olmak isteyen Türk'ün canı
Gerçekten bitap düşüp kalmadı mı hali?
Yürekteki ateş söndü mü, kurudu mu
Damarında kaynayan atalar kanı?
Kardeşim! Sen o yanda, ben bu yanda,
Kaygıdan kan yutuyoruz, bizim adımıza
Layık mı kul olup durmak, haydi gel gidelim
Altay'a ata mirası altın tahta.

Türkistan'da Türkçülüğü, Türk milliyetçiliğini Ceditçiler savunurken İslamcılığı savunan Kadimciler Ruslar ile işbirliği de yaparak bağımsızlık fikirlerine de karşı çıkıyorlardı. Tıpkı, Ulusal kurtuluş savaşında Anadolu emperyalistlerin işgaline uğrayınca, işgalcilerle işbirliği yapan Türkiye İslamcileri gibi ... Rus Çarlığı'nın yıkılması sonucunda, Bolşeviklerin iktidara gelmesi ve Buhara Emirliği ile Kadimcileri işbirliği içinde olması Ceditçileri bu süreçte sağ ve sol olarak iki gruba ayırıyor, sol Ceditler Buhara komünist Partisinden Özbekistan Komünist Partisi'ne giden bir süreçte parti üyesi olacaklar ancak hemen hepsi önde gelen harekette liderlik, rehberlik edenler 1937 kanlı tavsiyesinde "Pan-Türkist" ve "Türkçü" suçlaması ile toplu olarak kurşuna dizileceklerdir. Sağ Ceditlerse Afganistan, Türkiye ve

Pakistan'a kaçmak zorunda kalacaklar, Enver Paşa'nın başına geçtiği Türkistan İstiklal Mücadelesi'ni destekleyecek, Basmacılarla aynı safta vuruşacaklardı.

Türkistanda Ceditçilik hareketi Türkistanda hiç bir zaman etkisini kaybetmedi Sovyet-Rusya Döneminde bile 1917 Bolşevik devriminin dört büyüklerinden biri olan Sultan Galiyev Ceditçilik hareketini Marksizmle harmanlıyarak yeniden yorumlayarak enerjetik materyalizm adını verdiği Türkçü bir düşünce ortaya koymuştur, Turar Riskul gibi Türkistanlı Turancı- Milli Komünist önderler hep ceditçiliğin peşinde giden önderlerdir.

Kaynakça:

[1] Ahad Andican, değişim Sürecinde Türk Dünyası,(İstanbul:Emre yayınları,1996),s.111.

[2] Cengiz Çaęla, Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika,(İstanbul:Baęlam Yayınları,2002),s.30.

[3] Baymirza Hayıt, SSCB'deki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri,(İstanbul:Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı,1987),s.80.

[4] Mehmet Eröz, Marksizm Leninizm ve Tenkidi (İstanbul:İrfan Yayınları,1978),s.324.

[5] Baymirza Hayıt,a.g.e.,s.81.

[6] Bennigsen ve Quelquejay'de aktaran Cengiz Çaęla, a.g.e. ,s.41.

[7] Ahad Andican,a.g.e.,s.126.

[8] Baymirza Hayıt, a.g.e.,s.83.

[9] G. Göksu Özdoğan. "Sovyetlerden Bağımsız Cumhuriyetlere:Uluslaşmanın Dinamikleri",Bağımsızlığın İlk Yılları,(Yayına Hazırlayan:Büşra Ersanlı Behar, Ankara:Kültür Bakanlığı Yayınları,1994),s.29.

[10] Cengiz Çaęla, a.g.e. ,s.42.

[11] Baymirza Hayıt, a.g.e.,s.84.

[12] Mehmet Eröz, a.g.e.,s.326.

[13] Baymirza Hayıt, a.g.e.,s.85.

[14] Baymirza Hayıt, a.g.e.,s.80. ve Mehmet Eröz,a.g.e.,s.324.

[15] G. Göksu Özdoğan, a.g.e.,s.30.

[16] 1905 İhtilali ve Rus-Japon savaşının sonuçları ile Ceditçilik arasındaki ilişki için bakınız. İklil Kurban, "Türkistan'da Ceditçilikten Türkçülüğe "Türk Yurdu,37(Eylül 1990), s.41.

[17] Daha geniş bilgi için bakınız.Fuat Uçar, "Sosyal-Kültürel-İdeolojik ve Siyasi Tarih Yönleri İle 'Üç Tarz-

I
Siyaset' "Trabzon Türk Ocağı Bülteni, Sayı:2-3, (Şubat-Mart 1996), s.4-6.ayrıca; Fuat Uçar, 'Gündemdeki
Alt-

Üst Kimlik Tartışmalarına Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset Adlı Makalesi Işığında Farklı Bir

Bakış' İleri, Sayı:28, (Ocak-Şubat-Mart 2006), s.213-228.

[18] İrfan Ülkü, Moskova 'yla İslam arasında Orta Asya, (İstanbul)